

811.163.41:929 Новаковић С.
811.163.41-26"18"
<https://doi.org/10.18485/sj.2020.25.1.5>

РАДОЈЕ СИМИЋ*

Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 15. 10. 2019.
Прихваћен: 15. 01. 2020.

СТОЈАН НОВАКОВИЋ ИЗ ДАНАШЊЕГ УГЛА

Аутор је себи поставио задатак да у приложеном раду укаже на допринос Стојана Новаковића општем развоју књижевног српског језика у другој половини XIX века, те увођењу екавског изговора у писани текст својих дела. Српски књижевници на истоку, прихвативши начела Вукове реформе, почели су писати сваки својим говором, што значи унеколико сировим и недовољно нормативно дотераним екавским изговорним типом (Симић 2007: *волио, волила*). То је било омогућено не само Вуковим начелом 'пиши као што говориш', него и његовом применом екавице у текстовима које је тако писао, а који не одговарају у потпуности његовој идеји о екавици као 'ресавској' говорној варијанти. Новаковић је ударио темеље оном типу екавице који је одговарао Вуковој 'ресавској' замени јата, наравно – са одступањима од ње тамо где екавизам прелази границе које су постављене заменом јата са е (*волео, волела*). Новаковић је и у другим правцима унапредио најпре научни, а и општи израз књижевног српског језика у односу на Вуков донекле неуглађен текст.

Кључне речи: књижевни језик, екавица, ијекавица, функционални стил, стил научног израза, лексика.

1. УВОД

1. Стојан Новаковић (Шабач 1842. – Ниш 1916) живео је и деловао у Србији друге половине XIX, дакле у време њеног највишег успона, и почетка XX, када је у драматичним догађајима најпре херојски изборила ослобођење

*jelenajo@beograd.com

свеколиког српства и обухватом његовим заједничким границама у Југославији, и недуго потом трагичним падом до данашњег жалосног стања поновне расцепканости у више држава, општег назадовања националног самопоуздања и чак стварне опасности да коначно подлегне силама које снажно делују у правцу уништења српства. Трагична смрт остарелог великог научника, професора и политичара у вртлогу пораза од сила које су бескомпромисно тражиле њено уништење – као да симболизује неславне последице огромних губитака, између осталог и у демографској супстанци, али и у материјалном и духовном животу, који ће се дешавати током целог XX века, а на жалост и даље.

2. И огромном енергијом коју је улагао, као и постигнутим резултатима у различитим областима националног живота – Стојан Новаковић улази у најужи круг великана које је родила и одњихала српска мајка. Између осталога – „Новаковић је целим радом, необично обилатим и разноврсним, ушао у историју нашег савременог језика и стила”¹. „Стојан Новаковић је тражио увек жив посао, улазио је непосредно у књижевност својим делима, као што је ушао доцније дубоко у политички живот” (Белић 1999б: 463). Свуда је снажно деловао и као стратег и као носилац најтежих и најодговорнијих послова у разрешавању најтежих проблема државе у развоју: у науци, просвети, књижевности, политичком животу. Новаковић је у своје време – како даље мисли Белић (1999б: 464) – био „централна личност код нас” у најважнијим државним и националним пословима. „По духу и таленту свом далеко изнад послова које је вршио, по знању и видуку далеко изван уских путева једне струке. Новаковић је био од људи који у извесном правцу показују пут своме народу. Примивши све сугестије и знања прошлости, бивши и сâм самоникли народни представник, он је кроза се пропустио један део струје савременог му развика, давши им правац свога поколења. Он је, и у научно-теориском и практично-примењеном правцу, унутрашњи део наше културе. Његова велика и снажна личност могла је својим радом и утицајем да обухвати онолики део колики обично долази на целу групу људи. Само што је то у њему, као једној личности, било боље координивно и одлучније развијено. Као ретко ко, у великом делу нашег културног развика, Новаковић претставља у сажетом облику целу епоху”.

3. И у науци као и другде, Новаковић је деловао логиком стратега, пре него теоретичара и истраживача неке уске проблематике. „Стојан Новаковић – по Белићу (1999б: 462) заузима нарочито место у науци. И ако је имао талента

¹ „Научна терминологија школске граматике, нови обрти и изрази за различне преливе у исказивању мисли, она гипкост коју наш књижевни језик тако моћно све више развија у делима савремених књижевника, све је то Новаковић подједнако неговао и утицао је тиме на своје савременике и на поколења која су долазила. Он је тражио у исто време да се о свим тим позитивним успесима води рачуна и у граматикама и у речницима, да се у том правцу граматика ‘модернизује’. Али његов глас тада нико није чуо.

за лингвистичке студије, он њима није посветио највећи део свога рада. Он је тражио широку примену свога рада. Њега је у филолошко-лингвистичким пословима више интересовала пракса, школска граматика или развитак књижевног језика, него решавање научних проблема (исп.: Симић 1991, Симић 2007). То је долазило – мисли Белић тумачећи такав Новаковићев став и такву улогу – од његове љубави, с једне стране, према знању, фактима најразличније врсте, а с друге, према синтетичком мишљењу, које је налазило шире поље у примени граматичких закона и правила, него у утврђивању тих закона”. Но Белић занемарује чињеницу да се Новаковић бави граматиком и књижевношћу као професор и будући министар просвете који је заправо први пут утврдио школске законе и завео ред у школству. Он граматичке списе пише ради њихове примене у настави и ради унапређења те наставе, а тек у другом реду, колико му снаге дозвољавају, он покушава и да развије научну методологију граматичких истраживања – коју је наравно и саму знатно унапредио.

2. О СРПСКОЈ ГРАМАТИЦИ

1. Није Новаковић уско мислио чак и кад је писао школске уџбенике, већ му је на уму био општи развој српске нације и односи унутар разједињеног српског народа. Свој став о тим односима изнео је Новаковић у програмском чланку који се тиче стања и развоја српскога књижевног језика (Новаковић 1888).

2. У том чланку он најпре износи опште ставове о књижевном језику и потреби рада на његовом развоју, као и ширењу његова утицаја на сва „српска племена”. Реч је, наравно о развоју вуковскога књижевног језика, за који се Новаковић, Даничићев ученик и искрени поклоник вук-даничићевске линије у питањима књижевног језика², истрајно борио. Ескалација антивуковске кампање заустављена је 1859, када је министар просвете Димитрије Матић донео одлуку „да се укину [...] забране, по којима се не могу у Србији печатати нити у Србију носити онакове књиге, које нису печатане превитељственим правописом, и да одсад, изузимајући само канцеларијска дела и ’Србске новине’, докле их правитељство помаже, у свему другом буде слобода у писању и печатању што се тиче правописа”³. Тек 1868, четири године после Вукове

² „Када се говори о Новаковићеву раду – упозорава Белић (1999б: 460), – немогуће је ћутке прећи преко односа Новаковићева према Даничићу. Новаковић је сав поникао из дружбе са Даничићем. Већ 1859 г. Новаковића затичемо у Лицеју као Даничићева ученика. Новаковић није имао довољно речи да истакне велики значај Даничићев и као необичног учитеља и непосредног руководиоца. Он је умео да издвоји младиће са даром од осталих и да се о њима нарочито стара [...]”.

³ Цит. по: Симић 1991 (251). У ослонцу на тај текст настале су и интерпретације у следећим пасусима рада пред читаоцем.

смрти, скинуте су и последње забране за употребу Вуковог правописа у Србији, чиме је заправо обележена коначна победа Вукове концепције књижевног језика. У свему овоме посебан значај имало је залагање Стојана Новаковића за Вуков књижевни језик и правопис.

3. Поставши професор средње школе, Новаковић је одмах започео посао око израде граматике на Вуковим основама, и већ 1869. издаје прву свешчицу тога списка, који ће у низу издања поправљати и допуњавати, све док 1894. није добио интегрални вид, и 1902. коначно уобличен. У оцени *Српске граматике* Белић (1991: 456–457) налази да је она боља у одељцима у којима је аутор имао простора за самостално закључивање од оних где се морао држати затечених научних истраживања: „Новаковић се старао, углавном, да популарише у гимназији онај граматички материјал који је налазио у научним делима свога времена; где није било научних пространих расправа, ту је Новаковић ишао самостално, дајући у нацрту смисао појединих граматичких одељака. Ја мислим да су те партије Новаковићеве боље него оне где се држао научне литературе [...]”. И још: „Грамматике Новаковићеве десетинама година вршиле су свој задатак у нашој средњој школи, оне дуго нису могле бити потиснуте из употребе другим сличним књигама. То показује да су, и по карактеру и по начину обраде, најбоље од свих других одговарале тадашњим потребама”. У ово се Белић могао уверити и директно као ученик који се Новаковићевим граматикама морао служити (Београд 1876–1960), а и посредно као познавалац прилика у науци о језику и школској пракси код Срба током XIX и XX века.

4. Но *Српска граматика* својим значајем далеко премашује оно што је њоме постигнуто у развоју школства у Србији. Њој је заправо била намењена улога у поменутиим стратешким плановима и подухватима Новаковићевим у културном и политичком животу српског народа. „У питањима књижевног језика – по Белићу – Новаковић је [...] заузео став у којем се симболистички огледају погледи читаве источне половине нашега народа. У почетку свога рада Новаковић је чешће писао јужним говором у публикацијама које су излазиле у обема половинама нашега народа. Али је после дугог низа година и рада, констатујући снагу источног наречја, којој ништа није могло спречити пут, констатујући његову гипкост и животност, која није могла бити скривена ни од кога, јавно рекао да се, и поред великог ауторитета Вука и Даничића, о јужном књижевном говору у источној половини не може говорити. Пуна равноправност за садашњост и остављање да будућност реши преимућство једног над другим – то је једино што се може рећи о нашим књижевним изговорима”.

5. У нешто прецизнијој интерпретацији (Симић 1991: 385) стоји да је Новаковић свој став изменио око 1870, када је, по Скерлићевим речима (1906), ’пао романтизам’, и кад супремација вуковаца у српској књижевности почела слабити, дошла је у Србији и осека одушевљења за ’јужно наречје’. Новаковић

је управо у то време почео са састављањем својих граматика, и после више од двадесет година рада издао је *Српску граматiku*. Ово у многим погледу значајно дело писано је 'источним наречјем', тј. екавицом. Тиме Новаковић обавља посао кодификације екавске варијанте књиженог језика, и обележава коначну његову афирмацију као равноправног 'изговора' у српском књижевном језику.

6. Сам Новаковић је нешто друкчије дефинисао своје погледе на ова питања, истичући национално питање изнад проблема физиономије и развоја књижевног језика. У приступној беседи у СКА, конципираној у виду посланице (Новаковић 1888) он даје посебно образложење и објашњење за увођење екавице. Из тог образложења избија још један моменат који је на њега утицао да тако поступи у питањима књижевног језика, али и на правце целокупног рада Новаковићевог у националним питањима после берлинског конгреса 1878: то су политички циљеви Србије. Српска држава је постала центар око којег се крећу догађаји; није то више само српски народ и виталне његове потребе опстанка. Размештај интереса и распоред снага постали су сасвим друкчији, а ти нови моменти свог одраза нашли су и у књижевном језику на тај начин што је заустављена експанзија 'неслужбеног' у Србији 'јужног говора', и прегло се да се потврди углед и престиж 'источном', службеном говору. Један од циљева владајућих кругова у Србији био је, по Новаковићу, „да српском књижевном језику и даље привлачи она српска племена, која су на прекретници међу Србима и Бугарима, и која су положајем места, трговачким и културним везама и комуникацијама позвана да уђу у народну заједницу с нама, у којој су се у старо време налазила. У томе је једна културно-национална мисија Србије – објашњава Новаковић, – која ће без сумње исто тако бити мила и нашим племенима на западу” (Новаковић 1888: 68).

7. Према томе, Новаковићева *Српска граматика* својим значајем као уџбеничко остварење и улогом у националним кретањима тога времена – вишеструко премашује њену практичну примену у школи.

3. ИЗ СРПСКЕ ГРАМАТИКЕ: ФИЗИОНОМИЈА НОВАКОВИЋЕВЕ ЕКАВИЦЕ

1. Овом приликом нас ће занимати физиономија књижевнојезичке норме која се тиче екавице како ју је замислио Новаковић и реализовао у тексту своје граматике. Истовремено ће нас у извесном смислу занимати сам текст, бар у оној мери у којој је то довољно да одредимо основне (функционално-)стилске карактеристике његове. А. Белић (1996: 462) скреће пажњу на Новаковићев допринос стилистичком развоју српског књижевног језика, који се може ишчитати из његових списа. „Новаковић је део живота нашег књижевног

језика новије епохе, у којој су учествовали у сличном правцу и други његови савременици, само је Новаковић са више свесности и често већом снагом корачао унапред. Ако се може рећи да је према данашњем схватању нашем, језик Вуков и Даничићев носио сувише описни, епски карактер, Новаковић му је у делима својим дао више пословни тип, и ако се не може рећи да се одвојио потпуно од својих непосредних претходника”. ’Пословни тип’ може се разумети и као израз опрезнијег и ’пословнијег’ приступа материји него што је то чинио Вук, образован на примерима народског причања. Показаћемо то на неким примерима, и најпре наводимо исечак који ће указати на опште особености Новаковићева текста. Ево самог почетка (стр. III):

Моја „Српска граматика”, у којој се збира рад пуних двадесет и пет година, више пута прекидан и на ново започињат, налази [се] сад први пут овако у целини, у једној књизи.

У намери да покажем како је постала ова књига, изнећу овде како су израђивани, штампани, приређивани или прештампавани поједини њени делови.

а) Довољно је и ово пар редака да се у њима препозна структура и стил Вукових текстова штампаних еквицом у ’Даници’ 1826–1833, али донекле измењен и структурно померен од вуковске и поствуковске праксе пре Новаковића према Вуковој идентификацији њеној као ’ресавска’. И још нешто, Вуков језик је донекле унапређен: учињен комплекснијим и усклађенијим са научном тематиком – учињен дакле ’научнијим’, ако се тако може рећи за сам стил.

б) Еквица је исправно и доследно спроведена: у *целини*, у *намери*, *изнећу*, *овде*, *делови*.

в) Грешке које би се очекивале од рођеног Шапчанина (чији је отац дошао из Босне), и које се запажају код књижевника тога времена у Србији⁴ – у овом првом одељку Новаковићева текста потпуно су искључене. Он, наиме, пише доследно: *заштедело* (уместо евентуалног ’заштедило’), *унео*, *споразумео се*.

2. Као што је овај текст предговора донекле наративног карактера, усмерен на обавештења о томе како је граматика настајала, а не о њеном појмовном апарату и употребним вредностима језичких јединица, – тако је текст усмерен на граматичке категорије донекле упрошћен и сведен на елементарна објашњења. Нека и на то укажу неки кратки исечци из текста, и нека један буде пасус о прилозима (19–20):

Прилози стоје већином уз глаголе, као што придеви стоје уз именице. Кад стоје уз глаголе, они онда казују *где се*, или *кад се*, или *како се* ради или збива оно што значе глаголи уз које они стоје. Према томе су они:

⁴В.: Симић 2007. – Такве облике налазимо најпре код Вука у екавским текстовима, а затим и у делима српских сеоских приповедача вуковске линије током читавог XIX века.

(1) За *место*: где, овде, онде, ту, овамо, онамо, тамо, куда, овуда, онуда, туда, свуда, горе, доле, близу, ближе, далеко, даље, унутра, изнутра, десно, лево, остраг, чак, доведе (до овде), донде (до онде), дотле, одагле, одавде, оданде, озго, оздо, свукуд, итд.

(2) За *време*: кад, сад, тад, овда, онда, данас, јутрос, јуче, сутра, рано, доцне, синоћ, летос, зимус, пролетос, јесенас, одмах, пре, после, пређе, опет, икад, нигда, свакад, свагда, увек, скоро, тек, истом, кадшто, ономад, итд.

(3) За *начин* или *меру*: како, тако, овако, онако, као, бадава, узалуд, врло, веома, управо, доста, више, својски, јуначки, момачки, навлаш, хотимице, нехотице, посебице, појединце, једва, скупа, заједно, брзо, полако, поступно, хитро, немарно, натрашке, потрбушке, ничице, итд.

а) Друга реченица: Кад стоје уз глаголе, они онда казују *где* се, или *кад* се, или *како* се ради или збива оно што значе глаголи уз које они стоје. – по себи је недовољно прегледна, али је непрегледност ублажена на чудан начин: застојем излагања и низањем прилога 'где', 'кад', 'како', који изазивају мале прекиде у дискурзији, и тиме нагло повишење интонацијске линије управо на местима тих трију лексема. Јасност, на једној срани, и монотонија, на другој, но компензована и потиснута истицањем трију кључних речи, које се нуде памћењу читаоца изнад опште линије коју прати излагање.

б) Да нисмо имали посла са претходним примером, не бисмо разумели шта се дешава у делу текста од 'Према томе су они' па даље. Излагање чини чудне скокове од 'За време' преко 'За место' до 'За начин...', а онда се код ових релеја потпуно зауставља, и низ речи као да је стално, са сваком лексемом (где, овде, онде итд.) враћа на исту тачку, појачавајући сегментацијски поступак до истицања сваког члана низа понаособ. Дешава се исто што и у првом случају, само у далеко разгранатијем виду него тамо, и са нешто слабијим ефектом у интонацијском и мнемоничком истицању детаља, што је у вези са постепеним слегањем тонског кретања на ниво равне линије, и с тим рађања осећаја монотоније.

Управо су то заправо екстремне особености класичног уџбеничког стила, који тежи не живости и упечатљивости причања, него распореду појединости који омогућава прегледност и приступачност памћењу – мнемоничности текста који обухвата веће масе једнородних података.

4. Тамо где нема потребе за изношењем веће масе података, и где се израз састоји из проградијентних низова јединица које омогућују бржу пропулзију излагања, Новаковићев текст се удаљава од енумеративних израза стохастичког гомилања форми, и донекле се ближи приповедним формама вуковскога, и заправо књижевноуметничкога стила. Нека и на то укаже кратак насумце одабран исечак из *Граматики* (21–22)

Сви народи на свету имају сваки свој народни језик. Језици пак постају или један од другога, или мешајући се један с другим, те су зато сви светски језици на гомиле или групе, по сродности и по постању свом.

Српски језик је, на прилику, грана словенскога стабла језика, у ком су: стари словенски (који је у црквеним књигама нашим), бугарски, словенски (крањски), руски,

пољски, чешки и лужичко-српски. А словенско је стабло језика грана још већег, индо-јевропскога, стабла, у ком су и латински, грчки, немачки, индијски, персијски, итд. Ако би се, дакле, у граматици казивало не само како је што у српском, него како је то и у овим језицима – то би била упоредна граматика.

5. Смена пасажа са застојима у дискурзији и убрзанијим деловима опшог излагања, праћеног разноврсним кратким објашњењима – приближава до некле овај исечак првоне који смо навели, где претеже опис и приповедање над ређањем чињеница. Смена описаних и других сличних или несличних овима елемената текста, претежно чине научни стил. А у ствари, и текстови осталих типова заправо су комбинација разноврсних врста излагања, само што у научној дискурзији по правилу претеже статички, а у књижевноуметничком типу – динамички принцип: приповедање (односно нарација), и опис (дескрипција). Но ми остављамо ову тематику, и враћамо се поново нормативним питањима. Већ смо можда приметили да се каткада Новаковић ипак служи ијекавским облицима. Сада ћемо размотрити тај проблем, што ће нам послужити као доказ да се Новаковић – и поред тога што је дао предност екавици и речничком материјалу 'источнога говора' – у неком правцу потврђивао равноправност двају изговора, како у општој структури израза, тако и лексичкој. Наиме, кад погледамо примере, нпр. за реченице 'са (полу)споном' (251):

Приповијетка у народу нашем зове се прича. – Они постану велика господа. – Нај-после глдан оста. – Милан ми пада рођак. – А вила се начини ђевојка. – Чини ми се та вечера чемерна. – Ти се створи у дућану алва. – То се не зове радити. – А то ви често не можете ни знати ни разумети. – Вукашин постане краљем. – Постадоше лафи ратарима. – Лоша коб те може стићи. – Нити се зовите учитељи. – Тај ће се велики назвати. – Нитко се не јави скрбан. – Који се с поља виде лијепи. Да с назове баница госпођа. – Једном стане се цар разговарати са својим синовима. – Српске старешине стану се разговарати у Београду.

Не би се рекло да је Новаковић тежио конкретној овери својих примера. Али је јасно да се чувао да свесно изневери своје реминисценције на прочитана места из народне и уметничке књижевности, разговора и других облика речи које је могао чути и прочитати. Ту долази и поштовање ијекавизма тамо где је затечен, као и лексичких особености забележених исечака.

4. УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Уместо закључка, који овако кратком тексту није ни неопходан, ваља упозорити на две-три ствари о којима је било речи.

а) У контексту својих наставних, научних и политичких настојања око општег напретка српске нације и државе у другој половини XIX века Новаковић се одлучује да у Србији кодификује екавицу као књижевни израз равноправан ијекавици, која се употребљавала генерално после победе Вукове реформе.

б) Узимајући екавицу као ауторски израз у својој *Српској граматици*, Новаковић је свестан значаја равноправности њеној са ијекавицом. Знаком равноправности сматрао је поштовање онога што је ушло у трезор писаног и усменог наслеђа, и што му је служило као извор грађе, а што је делом наводио као илустрацију својих закључака. Ијекавске примере наводио је у ијекавском изговору, и са лексиком како их је преузимао или како их је памтио из лектире или опште употребе.

в) На крају, узгред смо уочили да је Новаковић допринео уобличењу научног функционалног стила у српском књижевном језику, и његовој еманципацији од разговорног и приповедног стила народне књижевности, унапредивши тако и општи израз књижнојезичког израза у односу на почетне текстове из Вукове радионице и усменог стваралаштва.

г) *Српска граматика*, и целокупна Новаковићева настојања у српској култури, науци, просвети и књижевности – далеко својим значајем премашују питања кодификације српског језика као таква, и школску праксу у којој је Новаковић деловао својом граматицом.

ИЗВОРИ

Новаковић 1888: Стојан Новаковић, Српска краљевска академија и неговање српског језика, *Глас Српске краљевске академије X*.

Новаковић 1894: Стојан Новаковић, *Српска граматика*, Београд: Државна штампарија.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1999а: Александар Белић, Око нашег књижевног језика, *Изабрана дела*, 8, Београд: Завод за уџбенике.

Белић 1999б: Александар Белић, О великим ствараоцима, *Изабрана дела*, 6, Београд: Завод за уџбенике.

ЕСН 2008: *Енциклопедија српског народа*, Београд: Завод за уџбенике.

Симић 1991: Радоје Симић, *О нашем књижевном језику*, Никшић: Унирекс.

Симић 2007: Радоје Симић, Правци развоја српског књижевног језика у другој половини XIX века, *Српски језик, књижевност и уметност, књ. 1, Српски језик и друштвена кретања* (зборник радова са научног скупа), Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 37–46.

STOJAN NOVAKOVIĆ FROM DAYS ANGLE

Summary

The author pointed out the contribution of Stojan Novaković to the general development of literary Serbian language in the second half of the 19th century, as well as the importance of introducing ekavian pronunciation in written text. In other directions, Novaković also promoted the first scientific and general expression of the literary Serbian language in relation to Vuk's somewhat uncoordinated text.

Key words: literary language, functional style, style of scientific expression, lexicon.

Radoje Simic